

Od skupljanja plodova do imperiuma humanuma. Ekološki aspekti uspona i propadanja ljudske vrste

Tomislav Markus

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Sažetak

Autor analizira, u osnovnim crtama, odnos ljudske vrste prema okolišu od primitivnih društava do današnjih dana. Ističe da je čovjek, kao jedina nespecializirana životinja, prisiljen na anti-ekološko djelovanje, tj. preobrazbu prirodne okoline, ali da je ona bila lokalnog ili regionalnog karaktera do modernog doba. U toku XIX. stoljeća dolazi do znatnijeg uništavanja i zagađivanja okoliša u industrijskim zemljama Europe i sjeverne Amerike. Ta se tendencija znatno pojačava u XX. stoljeću na razini cijelog svijeta zbog demografske eksplozije, masovne konzumentske industrije u bogatim zemljama, te, ponajviše, zbog proizvodnje kemikalija, radioaktivnih izotopa i, zadnjih desetljeća, ubrzanog istrebljivanja bezbrojnih vrsta i agresije, u obliku genetskog inženjeringa, na same osnove života. Dominantna rješenja — tehničke inovacije, eko-paternalizam, spašavanje pojedinih vrsta itd. — nisu niti opravdana, jer brane masovnu anticivilizaciju, niti realna, jer se dugoročno ne mogu održati. Nastavak takve djelatnosti vodi u sigurnu propast i jedino je rješenje, ako za njega još ima vremena, drastično smanjenje broja stanovnika i odbacivanje krivog tehnicističko-konzumentskog načina života, te prihvaćanje duhovnih vrijednosti — nespecialističkog obrazovanja i razmišljanja, etičkih i estetskih vrijednosti.

Ključne riječi: antiekolološko djelovanje, eko-paternalizam, imperium humanum, ljudska diktatura, materijalna ekspanzija, masovna anticivilizacija

I. I NE VIDJE BOG DA NIJE DOBRO, ALI IPAK... (OD LJUDSKIH POČETAKA DO RENESANSE)

U antropološkim istraživanjima XX. stoljeća često se isticalo da je čovjek jedina nespecializirana životinja,¹ jedino biće neprilagođeno određenoj sredini, eko-staništu ili biotopu. To je, svakako, presudni razlog zbog kojeg čovjek, da bi preživio, mora ne samo razmjenjivati materiju i energiju sa svojom okolinom (to radi svako živo biće, uključujući i biljke), nego ju i, u većoj ili manjoj mjeri, mijenjati. Možda su tek prvobitne ljudske zajednice, koje su preživljavale skupljanjem plodova, bile potpuno uključene u prirodni okoliš i nisu ga bitnije mijenjale. No, vjerojatno već u vrlo primitivnim, tj. tehnički najzaostalijim društvima, poput skupljača-lovaca, prisutno je

1 Nekoliko kratkih napomena o pojedinim pojmovima, koji se koriste u ovom radu. Pod životinjom, u smislu živo biće, shvaćam i čovjeka. Temeljni izraz *imperium humanum* koristi se kao kao bolja oznaka u odnosu na *regnum hominis* (izraz prisutan već kod F. Bacona), koliko je carstvo (politički) jača kategorija od kraljevstva. Umjesto »znanosti«, kao pretencioznog izraza, upotrebljava se intelektualno istraživanje, odnosno intelektualno-istraživačke discipline. Priroda označava eko-sustav Zemlje, a ne-ljudski entiteti cjelokupni organski i anorganski svijet Zemlje s iznimkom čovjeka. (Masovna) anticivilizacija označava dominantno društveno ustrojstvo u XX. stoljeću, posebno u bogatijim zemljama, a koje ne samo da potkopava vlastito postojanje (to je već videno kod mnogih društava i civilizacija u povijesti), već i postojanje cjelokupnog života na Zemlji.

određeno mijenjanje okoline, npr. istrebljivanje ili rastjerivanje određenih vrsta divljači zbog pretjeranog lova. Ovladavanje vatrom i postupno prelaženje na sjedilačko–ratarski način života omogućilo je značajniju promjenu neposredne okoline, posebno putem krčenja šume radi dobivanja obradivog poljoprivrednog zemljišta. Promjene okoline tada su bile uvjetovane težnjom za golim preživljavanjem i to će, za veliku većinu ljudi, ostati do XIX. stoljeća. Promjene su mogle biti veće ili manje, ali uglavnom nisu značile uništavanje šireg eko–područja. Najdestruktivnija antropogena djelatnost očitovala se u krčenju i uništavanju šuma, najprije u mediteranskim društvima antike, a zatim, od VIII. do XV. stoljeća, u zapadnoj i srednjoj Europi, te u području sjeverne Afrike. No, niti tu se nije radilo o globalnom uništavanju eko–sustava ili poremećaju globalne eko–ravnoteže. Mali broj ljudi, nepostojanje moderne tehnike, prirodno–intelektualnih disciplina, konzumentske industrije i industrijski proizvedenih kemijsko–radioaktivnih elemenata bili su glavni razlozi nemogućnosti čovjeka da osjetnije utječe na eko–sustav čak i u jednom širem regionalnom području. I tamo gdje se ljudska djelatnost osjetnije manifestirala postojala je mogućnost barem djelomične obnove putem prirodne regeneracije, što su djelomično poticali i ljudi (tropoljna zemljoradnja). Stoga nije čudno da mislioci, književnici, umjetnici i drugi obrazovani ljudi u tadašnjim civiliziranim društvima nisu uglavnom posvećivali nikakvu pozornost onome što danas nazivamo ekološkom problematikom i ekološkim problemima.

Antiekološka djelatnost, tj. razaranje određenih prirodnih eko–staništa, izrazito je karakteristična za čovjeka. Stalna agresivnost u međuljudskim odnosima, tj. stalni građanski rat unutar ljudske vrste, također je izrazita karakteristika čovjeka. Stoga bi se moglo reći da (biblijski) Bog nije vidio da nije dobro što je stvorio (takvog) čovjeka, ali i da njegova pogreška, barem u prvo vrijeme nije imala većih posljedica. Biblija je, posebno njezini stariji dijelovi, poput Knjige postanka, strukturirana izrazito antropocentrički, što stvara velike probleme današnjim eko–teolozima. Njihove interpretacije, po kojima je čovjek »dobio« svijet na čuvanje i upravljanje, vjerojatno nisu prenategnute, iako je teško vjerovati da su pisci biblijski tekstova imali na umu neku vrstu suvremenog eko–paternalizma o kojem će kasnije biti više riječi. No, najvažnije je da antropocentričke, pa i antropošovinističke teze (na primjer, o ljudskom množenju i zavladvanju zemljom), nisu imale tada, i još dugo vremena kasnije, veći praktički značaj. Radilo se o retoričkim frazama, nastalim upravo zato što je stvarna situacija bila dijametralno suprotna – mali broj ljudi, njihova stalna ugroženost od eko–sustava, teške mogućnosti preživljavanja, visoki mortalitet, kratki život itd. U kasnijim stoljećima i tisućljećima čovjek je, doduše, uspio proširiti područje svojeg utjecaja i podvrgnuti vlasti određen broj ne–ljudskih vrsta («domaćih životinja»), ali još je uvijek predstavljao mali dio eko–sustava. Pojedine rasprave o čovjekovoj dominaciji nad ne–ljudskim entitetima, koje na prvi pogled zvuče vrlo suvremeno (Ihvanu–s–safa, 1991), trebaju se tumačiti u kategorijama i uvjetima tadašnjeg vremena, kada su nastale. Tadašnja čovjekova dominacija izgleda, u usporedbi sa stanjem XIX. i, posebno, XX. stoljeća, vrlo ograničena i sporadična. Stoga je krivo pretjerano isticati, što se zadnjih desetljeća često radi, antiekološko djelovanje predmodernih društava, kako bi se time indirektno opravdala globalna destrukcija eko–sustava u XX. stoljeću.²

2 Tako se može doći do apsurdnih komparacija, poput zaključka jednog odbora Europskog parlamenta početkom 70–tih godina da je srednovjekovni običaj pranja ruku u Rajni kod Kölna bio primjer »makar i simboličnog zagadivanja okoline« (Scharnagl, 1976:103–104), što je primjer nečiste savjesti društava, koja su Rajnu pretvorila u glavnu kloaku zapadne i srednje Europe.

Kršćanstvo je, u nekim aspektima, poput odbacivanja žrtvovanja ne-ljudskih bića, postiglo i napredak u odnosu na raniju praksu, iako je općenito shvaćanje ostalo tvrdo antropocentrički strukturirano. Pojedinačna nasilja nad ne-ljudskim bićima, poput spaljivanja crnih mačaka, kokoši itd., koliko god bila barbarska, djeluju nevino u usporedbi s današnjim stanjem, kada se dnevno istrebljuje oko 30 vrsta. Ne može se primjetiti težnja za praktičnom realizacijom teoretski proklamirane ljudske vlasti nad cjelokupnom prirodom. O tome svjedoče i filozofske i teološke koncepcije prirode u antici i tzv. srednjem vijeku, gdje se, uz znatne razlike kod pojedinih pisaca, općenito prihvaća postojanje opće umnosti u prirodi i čvrsta hijerarhija i povezanost svega što postoji. U toj hijerarhiji čovjeku se, doduše, uvijek davalo privilegirano mjesto zbog »razumnosti«, »duše« ili »stvaranja na sliku božju«,³ ali ujedno ga se stavljalo u čvrste granice fenomenalnog svijeta. U skolastičkim sustavima XII., XIII. i XIV. stoljeća naglasak je na slavljenju Boga, a čovjeka tek kao njegovog slugu. Ravnoteži i stabilnosti u filozofijama prirode tadašnjih intelektualaca odgovarala je statična socijalna struktura sa sustavom privilegija i stoljetnih običaja posvećenih tradicijom i transcendentnim (božanskim) normama. Istina, već od XII. stoljeća može se uočiti pojačani intelektualni razvitak, koji se posebno ogleda u osnivanju univerziteta, kao i sve brojnijim tehničkim izumima, ali oni još dugo nisu bitno mijenjali statično društvo i statičnu sliku svijeta.

II. AD MAIOREM IMPERII HUMANI GLORIAM (XV.–XIX. STOLJEĆE)

Prvi znaci promjene mogu se primijeniti u razdoblju tzv. humanizma i renesanse od druge polovice XIV. stoljeća. U mnogim spisima filozofa, književnika i govornika za Boga je, doduše, još uvijek rezervirano prvo mjesto, ali čovjeku se upućuju do tada neviđeni hvalospjevi. Čovjek se slavi kao drugi Bog (*secundus Deus*) ili Bog na Zemlji (*Deus in terris*) s mogućnostima beskrajnog djelovanja ne samo oko moralnog usavršavanja, nego i materijalnog napretka. Često se zanos mističnog i panteističnog jedinstva svega života miješa s željama ljudskog potčinjavanja ne-ljudskih entiteta. F. Bacon samo će, početkom XVII. stoljeća, sintetizirati te ideje i sustavno ih izložiti. Besplodnim filozofsko-skolastičkim raspravama suprotstaviti će efikasnost u otkrivanju i primjeni tehničkih izuma i pozvati na praktično ostvarenje formalno proklamiranog načela o čovjekovoj vlasti nad prirodom. Založio se za stvaranje ljudskog kraljevstva (*regnum hominis*), a povezivanje eksperimentalne i racionalne metode kao put do njega. Stavljanje naglasaka na razvitak tehničkih izuma smatrao je osnovnim uvjetom da čovjek čovjeku postane bog (*hominem homini deus*). U utopijskom djelu o Novoj Atlantidi iznio je sliku zajednice s mnoštvom tehničkih izuma i religioznom zajednicom istraživača s anticipacijom mnogih metoda realiziranih tek mnogo kasnije. (Bacon, 1839–1840, 1986). Njegovi suvremenici iz kontinentalne Europe – Kepler, Descartes, Galilei i kasnije Newton – bili su još uvijek istraživači prirode nezaintere-

3 U oligarhijskim civiliziranim društvima, u prvom redu kršćanskim, općenito prevladava teoretski veliki jaz između ljudskog i ne-ljudskog, naravno, uvijek s dominantnim mjestom čovjeka, ali bez većeg praktičnog značaja. Taj se jaz postupno smanjuje u XIX. i XX. stoljeću s razvojem zoologije, biologije, teorije evolucije, etologije, sociobiologije itd., ali se istovremeno drastično povećava praktički jaz, tj. nasilje, koje čovjek praktično provodi nad drugim vrstama. Stoga se mora praviti razlika između teoretskog i praktičnog antropocentrizma, jer je prvi dominirao nekada, a drugi u zadnja dva stoljeća. Što vrijedi moderno ukazivanje na čovjekovu povezanost sa svim živim kada moderni čovjek zatire sve živo?

sirani za njezino potlačivanje, ali dali su doprinos, izgradnjom novog mehanicističkog svjetonazora, kasnijoj tehničkoj ekspanziji, usmjerenoj posebno iskorištavanju anorganske materije. Mehanicistička slika svijeta dala je jak poticaj porastu represije prema ne-ljudskim bićima, koje se, posebno u eksperimentima, doživljavalo kao strojeve bez osjećaja i duše. No, bilo je i jakih kritičara kartezijanskog mehanicizma, posebno u dokazivanju sposobnosti ne-ljudskih bića za patnju i osjećaje (Gassendi, Locke, Voltaire, Meslier, Meier itd.)

Od druge polovice XVIII. stoljeća sve se intenzivnije, s rastućom laicizacijom građanskih društava u Europi i sjevernoj Americi, protjeruje religija i crkva u privatno područje. Čovjek se više ne smatra drugim Bogom ili Bogom na zemlji, kako je prevladavalo od XV. do XIX. stoljeća, nego jedinim Bogom, tendencijski s apsolutnom vlašću života ili smrti. U filozofskim, sociološkim itd. teorijama izrazi poput »svjetska povijest«, »društveni odnosi«, »svjetska politika« itd. odnose se isključivo na čovjeka i njegovo prošlo, sadašnje ili buduće djelovanje. Po tom radikalno antropo–solipsističkom shvaćanju, koje je apsolutno dominiralo u istraživanju ljudskih društava sve do nedavno, na svijetu postoji samo čovjek od onog što je vrijedno spomena, dok sve drugo postoji tek za njegovu upotrebu, kao »sirovina« ili »resurs«. Gotovo potpuno isključivanje ne-ljudske problematike iz područja društveno–intelektualnih disciplina, uključujući i etička razmatranja, još duboko u XX. stoljeće jasno svjedoči o tom svojevrsnom antropo–solipsizmu. U tome su bili suglasni pisci vrlo različitih stavova, i oni apologetski i oni opozicijski orijentirani prema nastajućem masovnom društvu. Izuzeci su, svakako, postojali (Bentham, Kant, Schopenhauer, Nietzsche), ali i oni su djelomično svoja shvaćanja o potrebi »boljeg« odnosa prema ne-ljudskim vrstama motivirali izrazito antropocentričkim razlozima (ne-ljudska bića kao simboli kritike ljudskog društva) ili zadržali određeni »duhovni« primat čovjeka. U svojim su spisima zadržali već ranije ustanovljenu razliku između »prirode« kao oznake za ne-ljudske entitete i »kulture« ili »društva« kao oznake za ljudske tvorevine. To je bilo sasvim krivo razlikovanje, jer je čovjek uvijek dio prirode, a i mnoge druge vrste imaju društvo i kulturu (kao sustav prenošenja informacija i skup društveno naučenih ponašanja), ali logično je proizlazilo iz opredjeljenja za beskonačnom materijalnom ekspanzijom i stalno rastućim ovladavanjem prostorom, materijom i energijom. »Kultura« i »društva«, kao subjekti, vrše utjecaj i »ovladavaju« »prirodom«, tj. ne-ljudskim entitetima kao objektima.

Industrijska revolucija otvorila je put do tada neviđenoj materijalnoj ekspanziji. U svim zemljama zapadne i srednje Europe intezivno se mijenja prirodni okoliš kako bi se zadovoljila potreba za rastućom industrijalizacijom i urbanizacijom, a kasnije i sve glasnije težnje širih društvenih slojeva za prevladavanjem materijalne bijede. Do sredine XIX. stoljeća filozofija, do tada identična s intelektualnim istraživanjem, postupno se raspada u više posebnih intelektualnih disciplina, koje sada imaju zadatak ili teoretskog opravdanja postojećeg društvenog ustrojstva (tzv. društvene znanosti) ili aktivnog sudjelovanja, kroz rastuću tehničku primjenu, u iskorištavanju prirodnih izvora i bogatstava (tzv. prirodne znanosti). Osnovna energetska baza novih industrijskih društava pripadala je području anorganske materije (ugljen, plin, nafta), ali često kaotična industrijalizacija, urbanizacija i povećanje stanovništva dovele su do uništavanja bezbrojnih eko–staništa i biotopa i postupnog povećanja broja istrebljenih vrsta. U toku XIX. stoljeća čovjek je istrijebio više vrsta od cjelokupne svoje povijesti do tada, ali još uvijek nije globalno ugrozio ekološki sustav, niti uspio uzrokovati globalnije

ekološke poremećaja. Glavna posljedica negativnog ljudskog djelovanja na okolinu uglavnom je bio znatno zagađen zrak u industrijskim gradovima, posebno zbog masovne industrijske upotrebe ugljena. To, međutim, ne znači da treba idealizirati antiekološko djelovanje XIX. stoljeća, ne samo zbog neposrednog uništavanja i degradacije okoliša, nego i zbog dugoročnih tendencija. Sve vrijednosti, ustanove i djelovanja karakteristična za XX. stoljeće prisutna su jasno već u XIX. stoljeću, iako još ne u obliku prevladavajućih tendencija. I s ekološkog aspekta nemoguće je govoriti o »bijegu od slobode« (E. Fromm) kao razlici između XIX. i XX. stoljeća.

III. »SURGUNT INDOCTI ET RAPIUNT COELUM« (XX. STOLJEĆE)

Priroda je sustav povezanosti i strogih granica, iako ne i apsolutnog determinizma. Svaka vrsta u njoj ima određeno mjesto i mora davati doprinos očuvanju ekološke ravnoteže ako želi preživjeti. Čak i neposredni antagonizam i sukobi interesa, primjerice između biljoždera i mesoždera, plijena i grabežljivca, predstavljaju posredno suradnju, jer pomažu u reguliranju brojnosti pojedinih vrsta. Zbog svoje nespecijaliziranosti i prirodne neprilagođenosti čovjek ne može u potpunosti poštivati načelo ekološke ravnoteže, već mora, ako želi živjeti, djelovati antiekološki. No, tu je presudno pitanje koliko ima ljudi i kakvi su, to jest kakvim životom žive i kako djeluju. U neindustrijskim zemljama i razdobljima čovjek nije mogao globalno ugroziti ekološki sustav i zbog malobrojnosti i zbog zadovoljavanja velike većine ljudi s golim preživljavanjem. Moderno doba počinje upravo s negacijom načela preživljavanja i afirmacijom, od XVII. i XVIII. stoljeća, načela materijalne ekspanzije na svim područjima i stvaranja trajne ekološke krize. No do njezine eskalacije u ekološku katastrofu će doći tek u XX. stoljeću, otprilike nakon 1930–1940. i to iz nekoliko razloga. Od savladavanja velike ekonomske krize, koja je izbila zbog prevelike, a ne premale efikasnosti ekonomskog sustava najrazvijenijih zemalja, razvija se, najprije u SAD, a kasnije i u Europi i nekim drugim zemljama, masovna konzumentska industrija sa stvaranjem ogromne količine »nekorisnih« predmeta. Široko se propagira načelo »plati, nosi, troši«, a kvaliteta života sve se više izjednačava s količinom imovine, tehničkih izuma i robe za (uglavnom jednokratnu) konzumaciju. Zadovoljavanje malim ili dovoljnim proglašava se lošom osobinom, »konzervativnošću« i »škrtošću« uz uvjeravanje da imati i trošiti više automatski znači i živjeti bolje. Industrijsko–tehnički razvoj širi se postupno i na zaostale zemlje Latinske Amerike, Afrike i Azije, posebno nakon uspješnih protukolonijalnih pokreta nakon Drugog svjetskog rata. Dolazi do sve bržeg povećanja broja stanovnika upravo u siromašnijim zemljama zbog borbe protiv zaraznih bolesti i medicinsko–higijenskih mjera. Počinje masovna proizvodnja kemikalija s upotrebom u poljoprivredi i industriji, te radioaktivnih izotopa s počecima mirnodopske upotrebe nuklearne energije od 50–tih godina. To su glavni razlozi zbog kojih je sve veća ekološka kriza postupno, do 70–tih godina, eskalirala u ekološku katastrofu i postupno raspadanje ekološkog sustava. Najteže posljedice svakako su imale i imaju desetine i stotine tisuća kemikalija, koje biološki ciklus i prirodni procesi reciklaže ne mogu razgraditi i neutralizirati ili mogu tek nakon vrlo dugo vremena. Sve je to značajnim dijelom uvjetovalo da se industrijska civilizacija, čije razorno ekološko djelovanje ni prije ne treba potcjenjivati, pretvori u (sada već masovnu) anticivilizaciju, materijalni razvitak u antirazvitak, grad (tj. čudovišno narasli megalopolis) u antigrad, evolucija u antievoluciju (Goldsmith, 1990) a ekologija moderne, tj. ona, koja

želi riješiti ekološke probleme u postojećem društvenom okviru, u antiekologiju.⁴ Masovna anticivilizacija nastala je do sredine XX. stoljeća, najprije u bogatijim zemljama, na temelju povezivanja masovnog nacionalizma i ohlokracije s već ranije prisutnom tehničkom ekspanzijom. Tek je njezino stvaranje omogućilo nastanak *imperijuma humanuma* o kojem je maštao Bacon., iako iznutra podijeljenog na različite države, često u međusobnom antagonističkom odnosu i sustavu. Tri temeljna politička sustava masovne anticivilizacije u XX. stoljeću su fašizam, komunizam i višestranački parlamentarizam, koje, uz određene razlike, povezuje ohlokratski poredak, što veća vojna i ekonomska moć nacije–države, nastojanje za beskonačnom materijalnom ekspanzijom i ovladavanjem ne–ljudskim entitetima kao »sirovinama«, te određivanje »progres« na temelju rasta profesionalnih usluga i roba za jednokratnu i višekratnu konzumaciju.

Pojam ekologije, kako je poznato, upotrijebio je prvi Ernst Haeckel 1866., ali narednih stotinu godina, taj je pojam označavao odnos (samo) ne–ljudskih vrsta prema njihovom prirodnom staništu. Odbijanje da se pojam ekologije proširi i na čovjeka proizlazio je iz vjerovanja u mogućnost beskonačne ljudske manipulacije, preoblikovanja i kontrole organskog i anorganskog svijeta. Čitav svijet tumačio se kao glina za beskonačno preoblikovanje u svrhe čovjekovih materijalnih interesa i gradnje umjetne okoline (tehnosfere) u kojoj i s kojom čovjek postaje, navodno, sve neovisniji od okoliša. Odbijala se prihvatiti činjenica, koju velika većina ljudi odbija prihvatiti i danas, da Zemlja nije čovjekovo privatno vlasništvo (»sirovina« ili »resurs«), nego zajednička i jedina domovina svih živih bića, čija je sudbina međusobno povezana. Mnogi ljudi, doduše, danas su spremniji teoretski prihvatiti tu činjenicu nego prije nekoliko desetljeća, ali njihova praksa i svakodnevni život, rastuće povećanje stanovništva i istrebljivanje drugih vrsta, te inzistiranje na daljnjem razvoju tehnicističko–konzumentskog života i tehničkim inovacijama za borbu s posljedicama krivog života, jasno svjedoče suprotno. Pojava ekoloških pokreta, jačanje pokreta protiv laboratorijskih eksperimenata, industrijskih farmi i ZOO–vrtova, nastojanja za spašavanjem pojedinih vrsta pred istrebljenjem itd. od 70–ih godina više predstavlja dokaz nečiste savjesti ili naivne nade kako je to dovoljno za »mir s prirodom« i rješenje ekoloških problema. Velika je većina ljudi pogotovo daleko od spoznaje o vrijednosti svakog, ne samo ljudskog, života, kako pojedinačnih bića, tako i vrsta, jer i posljednji crv nema manje pravo na život od čovjeka. Ukratko, nastavlja se i pojačava ono što bi se moglo nazvati sindrom ludog samoubojice, koji uništava dio po dio vlastite kuće iz koje ne može nikuda otići, ali i koja ne pripada samo njemu. Bezobzirna čovjekova agresija na ekološki sustav zadnjih se desetljeća ne samo ne smanjuje, nego se i drastično povećava. U tome prednjače biološke intelektualne discipline, u prvom redu bio–genetski inženjering kao do sada najozbiljniji čovjekov napad na osnove života. Opet se, dakako, radi o dosljednoj primjeni odavno utvrđenog načela da postoji, kao nešto vrijedno spomena, samo čovjek, dok su svi drugi organski i anorganski entiteti –

4 Anticivilizacijski karakter masovnog poretka u XX. stoljeću uvjetovan je i nekim drugim čimbenicima, u prvom redu ohlokratskim (a ne, kako se tvrdi, demokratskim) ustrojstvom, tj. apsolutnom prevlašću čovjeka–mase bez ikakvih viših etičkih i estetskih vrijednosti, kome pripadaju i rukovodeći kadrovi – političari, oficiri, biznismeni i velika većina intelektualaca. Povezanost ohlokracije i već ranije ustanovljene težnje za probijanjem svih materijalnih granice *homo technicus*–a neodoljivo podsjeća na riječi Aurelija Augustina o neukima, koji nahrupljuju i grabe nebesa (*surgunt indocti et rapiunt coelum*), iako se one, dakako, izvorno odnose na sasvim druge pojave i prilike.

»sirovine« ili »resursi« za sadašnju ili buduću eksploataciju. Pojačavanje diktature imperium—a humanum—a i masovne anticivilizacije, odnosno pojedinih država unutar nje, formalno proizlazi iz želje za njihovim što boljim funkcioniranjem, a zapravo iz težnje za odgađanjem konačnog kolapsa i usporavanjem njihovog sve bržeg raspadanja. Sve to jasno upućuje da se ekološka katastrofa nipošto ne može objašnjavati »nepažnjom« ili »neznanjem«, nego isključivo i samo fanatičnim inzistiranjem na održanju patogenog društva i patogenog načina života. *Imperium humanum* i masovna anticivilizacija shvaćaju se kao naša sudbina (umjesto kraj sudbine), kao nešto Neizbježno i Neminovno, što treba, kao temeljno polazište, prihvatiti, a zatim raspravljati o rješavanju problema. Najprije bi, ipak, trebalo dokazati da je sadašnji poredak nešto neizbježno i da je nemoguća bilo kakva alternativa. Uostalom, i nekada su ljudi, uključujući i veliku većinu najistaknutijih intelektualaca, smatrali da je tadašnji poredak čovjekova vječna sudbina. Mi se čak ne možemo, poput njih, pozivati na višestoljetnu tradiciju i transcendentne principe, već samo na činjenicu prevlasti jednog (krivog) načina života u zadnjih 150–200 godina, te na argument snage i tehničke prevlasti čovjeka. Tvrdnje o masovnoj anticivilizaciji kao Sudbini samo ukazuju na ograničenost duhovnog horizonta, vezanost za postojeće socijalne predrasude i nesposobnost da se zamisli ijedna alternativa i način života, čak i kada postoje, barem u bogatim zemljama, materijalni uvjeti za njihovo ostvarenje.

I u XX. stoljeću nastavilo se ignoriranje odnosa čovjeka i ostalog organskog i anorganskog svijeta u tzv. društvenim znanostima. Kritika tog odnosa uglavnom je izostavljena ili samo sporadično spomenuta čak i kod kritičnijih pisaca i struja, poput filozofije egzistencijalizma i nekih neomarksističkih pisaca u zapadnim zemljama. Pisci poput Jaspersa, Heideggera, Sartrea, Camusa, Kafke, Fromma, Horkheimera, Adorna, Marcusea, Illicha, Gorza, Mumforda itd. podvrgli su oštroj kritici cijeli niz ustanova i djelatnosti visokorazvijenih zemalja, ali uglavnom su mimoišli problem neograničene tiranije ljudske vrste, vjerojatno prešutno smatrajući da granica čovjekove moralnosti treba biti odnos prema drugim ljudima. Stanje se počinje mijenjati tek od 70-tih godina, usporedo s eskalacijom ekološke krize. Dolazi do pojave različitih vrsta ekoloških pokreta, posebno *deep* i *shallow ecology*, jačaju već ranije prisutni antivisekcionistički i vegetarijanski pokreti, a pojavljuje se sve više filozofskih, socioloških i teoloških djela posvećenih odnosu čovjeka prema organskom i anorganskom svijetu. Čak i službeni krugovi Katoličke crkve, koji su ranije tvrdokorno branili neograničenu diktaturu čovjeka, počinju se, u enciklikama pape Ivana Pavla II., zalagati za određenu varijantu eko–paternalizma i tražiti poštivanje izvorne svrhe, koju je Bog podario drugim bićima i stvarima, iako radikalnije koncepcije, poput onih E. Drewermanna, ostaju izuzetak. Ovdje se može ostaviti po strani pitanje koliko je ta promjena u intelektualnim krugovima stvar etičke preobrazbe pojedinih pisaca, a koliko, što je vjerojatno u većini slučajeva, posljedica rastuće ekološke katastrofe. Važnije je da za veliku većinu pisaca razmatranje ekološke problematike ima karakter redukcionističke kritike, tj. ekologija se ne koristi kao polazište za radikalnu kritiku cijele masovne anticivilizacije (kako je tražio Gorz), *imperiuma humanuma*, država i nacija, tehnicističko–konzumentskog života itd. Naglasak se uglavnom stavlja na određene radikalnije slučajeve čovjekove tiranije, poput laboratorijskih eksperimenata ili koncentracionih logora u obliku industrijskih farmi, na zaštitu uže »čovjekove okoline« ili cjelokupnog eko–sustava, ali vrlo rijetko uz propitivanje smisla cijelog sadašnjeg poretka. Ekološki se problemi izdvajaju iz društvenog konteksta i nastoji se oko

njihovog rješavanja, a da se (teoretski) ne pokušavaju riješiti uzroci. Rezultat je mnoštvo proturječnosti, nedorečenih problema, nedosljednosti (posebno u pitanju eksperimenata) itd. Kao primjer može se uzeti poznata Deklaracija o životinskim pravima iz 1978., koja na prvi pogled izgleda prilično realna, jer traži pravo svake vrste na život i potomstvo; slobodan život u divljini u prirodnom staništu, ukidanje eksperimenata; prirodan život domaćih vrsta u čovjekovoj sredini itd. (Visković, 1996:448–449). No, što znači slobodan život u divljini, kada ta divljina sve više nestaje, kada je za vrijeme trajanja konferencije zauvijek nestalo vjerojatno nekoliko stotina vrsta, kada sve veći broj ljudi i dalje teži što većoj materijalnoj ekspanziji itd.? Takvi zahtjevi imaju samo privid realnosti, jer da bi se ostvarili moraju biti potkopani temelji masovne anticivilizacije ili, ako se i mogu ostvariti u postojećem okviru ne znače poboljšanje globalnog stanja, nego samo sitne korekcije u cilju odgode kolapsa. Za potonji primjer postoje obilje popularnih brošurica tipa »50 jednostavnih savjeta za spas Zemlje« i slično, koji savjetuju male korekcije u svakodnevnom tehnicističko–konzumentskom životu u bogatijim zemljama (uglavnom u pravcu manjeg rasipanja), ignorirajući potpuno pitanje temelja masovne anticivilizacije, uključujući i sam konzumentski život kao takav. Takva rješenja nisu ni opravdana, jer brane neumno društvo, niti realna, jer su povezana s temeljima tog istog društva. Jasno je da se negacija postojećeg društva, ukoliko uopće ima vremena, može sprovesti samo postupno, metodom korak po korak, ali takva parcijalna rješenja uopće nemaju u vidu ono što bi trebalo biti konačni cilj – ukidanje masovne anticivilizacije, nacija, država, megalopolisa, drastično smanjenje broja stanovnika itd., te stvaranje malih lokalnih zajednica u kojima bi umni i moralni ljudi stekli kontrolu nad svojim životima.⁵

Opčinjenost probijanja svih materijalnih granica i strasna težnja ovladavanja ne-ljudskim entitetima može se, kako je rečeno, primijetiti već u renesansi. Ona je u XIX. stoljeću potpuno prevladala u Europi i sjevernoj Americi, a u XX. stoljeću i u cijelom svijetu. Temeljila se na nekoliko krivih pretpostavki:

- 1) moguća je beskonačna materijalna ekspanzija (»napredak«) na svim područjima,
- 2) materijalni napredak automatski dovodi do poboljšanja ljudskog života ne samo materijalno, već i duhovno i moralno i otvara put za slobodno, pravедno i sretno društvo,
- 3) čovjek može samo uzimati, a ništa ne davati, jer gradi umjetnu okolinu (tehnoferu) i postaje sve neovisniji o prirodnom okolišu i
- 4) problemi, nastali bezobzirnom eksploatacijom ne-ljudskih entiteta, mogu se rješavati »u hodu«, tj. intelektualnim otkrićima i tehničkim inovacijama.

Pretpostavke 1), 2) i 3) pretežno su odbačene u zadnjih 30–tak godina, ali samo kod ljudi, koji se bave istraživanjem ekološke problematike i odnosom čovjeka prema prirodi. Međutim, velika većina ljudi i cijela masovna anticivilizacija i danas još

5 Izgradnja *imperium–a humanum–a* u zadnja dva stoljeća znači da više nema smisla, kao možda ranije, tražiti izlaz u kozmopolitizmu. Zagovaranje kozmopolitizma u naše vrijeme lako bi moglo značiti apologiju *imperium–a humanum–a*, tehničke globalizacije u kojoj je čovječanstvo ugarano u veliki nekro–polis, te radikalnog tehnički strukturiranog antropocentrizma i čovjekove diktature nad cjelokupnim organskim i anorganskim svijetom. Rješenje bi bilo u konceptu upravo suprotnom kozmopolitizmu, tj. razgradnji masovne anticivilizacije na mnoštvo malih zajednica s malim brojem stanovnika uz tek egzistencijalno nužnu tehniku i tehnički primijenjeno intelektualno istraživanje, kako bi se izbjegao povratak na materijalnu bijedu i siromaštvo nekadašnjih društava.

pretežno vjeruje u pretežnu opravdanost ovih pretpostavki, iako uz određene modifikacije. Tako je koncepcija neograničenog materijalnog napretka, koja je prevladavala do 70-ih godina XX. stoljeća, zamijenjena s koncepcijom ograničenog i »umjerenog« materijalnog napretka, a od težnje za savladavanjem kriza prešlo se na koncepciju upravljanja krizama (*crisis management*) kao permanentnog stanja. Niti razvikane koncepcije organskog ili nultog rasta ili održivog razvoja, propagirane od 70-tih godina, nisu bitno drugačije, jer smatraju da je neograničena materijalna ekspanzija po sebi najbolje rješenje, ali, na žalost, nemoguće zbog ograničenih prirodnih »sirovina« i »resursa«. Ta koncepcija, čak i ako bi bila moguća, nije nikada imala šanse biti prihvaćena, jer realno znači odustajanje masovne anticivilizacije od daljnje materijalne ekspanzije i težnje za probijanjem svih granica u korist načela stabilnosti i ravnoteže, a za nju je to isto što i potpisivanje vlastite smrtne presude. Do 70-ih godina moglo se govoriti o (stalno rastućoj) ekološkoj krizi, ali do tada se problem uglavnom ignorirao. Od 70-ih godina govori se o ekološkoj krizi, iako je ona već ekspanzirala u rastuću ekološku katastrofu, koja vodi preopterećenju i kolapsu cijelog eko-sustava, a time i ljudske masovne anticivilizacije kao njezinog dijela. To je samo pojmovni pokazatelj kaskanja za događajima, koji se praktično pokazuje kao nastojanje da se ekološki problemi riješe tehničkim inovacijama, dakle borbom s posljedicama, a ne uzrocima.

O neopravdanosti pretpostavke 1) ne treba posebno govoriti, jer je, očito, bilo potrebno uguravanje čovječanstva u globalno selo (bolje reći globalni grad, tj. samorazarajući megalopolis i nekropolis) da bi se shvatila ograničenost eko-sustava Zemlje.

Pretpostavka 2) izražava novovjekovni mit o neograničenom progresu, široko rasprostranjen u svim intelektualnim disciplinama, i onih koje proučavaju ljudska društva (tzv. društvene znanosti), i onih, koje proučavaju ne-ljudske entitete (tzv. prirodne znanosti) od XVIII. stoljeća dalje. U jednom kratkom razdoblju, u drugoj polovici XIX. i u prvoj polovici XX. stoljeća, moglo se, u Europi, sjevernoj Americi i Australiji, govoriti o djelomičnom poboljšavanju materijalnih uvjeta života (kraće radno vrijeme, dulji život, veća plaća, bolji radni uvjeti itd.), iako je i tada rasla buka, zagađenost zraka, agresija i destrukcija u međuljudskim odnosima, prenapučenost megalopolisa, usamljenost i dosada itd. No, od sredine XX. stoljeća i rijetke do tada prisutne pozitivne pojave u materijalnom životu uglavnom su prestale, zbog katastrofalnog porasta, već i ranije prisutne, buke, zagađenosti, agresije i destrukcije u međuljudskim odnosima; prenapučenosti megalopolisa koji se rastućom brzinom pretvaraju u nekropolise; uništavanja eko-sustava, posebno istrebljivanja desetina tisuća vrsta; pojave novih bolesti prema kojima je medicina potpuna nemoćna, jer se bori protiv posljedica a ne protiv uzroka; širenja narkomanije, alkoholizma, pušenja i drugih zdravstveno štetnih aspekata konzumentskog načina života; sve češćeg skraćivanja života zbog novih bolesti i krivog života; rastućeg skepticizma, očaja, usamljenosti, dosade, duhovne praznine i nesreće itd. Ovo se sve odnosi na bogatije zemlje, a o svakogodišnjoj katastrofi u siromašnijim zemljama, u kojima desetine milijuna ljudi umire od gladi, da se i ne govori. No, većina ljudi i dalje vjeruje da se danas živi bolje nego prije 30–40 godina i to samo zbog znatno većeg broja tehničkih izuma (uključujući i bombastično reklamirane medicinske lijekove za još efikasnije trovanje), još raznovrsnije robe za jednokratnu i višekratnu konzumaciju, te još većeg broja ustanova za profesionalne usluge, koje čine život prividno lakšim, a zapravo sve težim i

komplikiranim. U skladu s tim je i futurologija, koja je sposobna zamišljati budućnost isključivo kroz hrpu tehničkih čuda, koja bi trebalo što prije izumiti, pa će se živjeti – još bolje nego danas. Drastično pogoršavanje kvalitete života u zadnjih 30–tak godina neminovna je posljedica raspadanja masovne anticivilizacije, što je opet dio šireg raspadanja ekološkog sustava, kojeg je čovjek dio. To se sve, međutim, odnosi na materijalnu kvalitetu, jer ona nikada, čak i kada je rasla, nije mogla automatski donijeti slobodu, sreću, pravdu, demokraciju itd. Duhovne vrijednosti, a ove to jesu, mogu biti ostvarene samo duhovnim – intelektualnim, etičkim i estetskim – djelovanjem i samousavršavanjem ljudi, i to, ako se govori, o pravednom i slobodnom društvu, svih, ili, barem, većine ljudi. No, one su do danas uvijek bile prisutne u životu samo rijetkih pojedinaca, jer konvencionalno shvaćena »demokracija« je, zapravo, ohlokracija; »napredak« je neograničena materijalna ekspanzija; a »sloboda« je, računajući ovdje i što veću samostalnost i moć nacije, samovolja čovjeka–mase u masovnim porecima XX. stoljeća.

Prepostavka 3) je također očito kriva, jer s tehničkim razvitkom čovjek ne samo da nije sve manje, već je, upravo suprotno, sve više ovisan o prirodnom okolišu, jer su mu potrebne sve veće količine iskoristive materije i energije za sve ubrzaniju materijalnu ekspanziju, rastući broj stanovništva, sve rafiniranije i luksuznije potrebe ljudi (npr. masovna konzumentska industrija), sve složenije društvo itd. Tehnosfera, čak i ako bi imala izgled zatvorenih kupola u devastiranoj okolini (čest motiv u fantastičnim pripovijetkama XX. stoljeća od Zamjatinovog romana »Mi«), nije autarkična, već i ona mora razmjenjivati materiju i energiju s okolinom, kao i eventualni roboti, u koje bi se, izgleda, mnogi ljudi željeli pretvoriti. No, nije jasno od kuda će ta tehnosfera ili robotsko društvo uzimati materiju i energiju ako sva okolina bude uništena. Dežurni as iz rukava fanatičnih tehnomanijaka, tj. svemirski letovi, sigurno će još jako dugo, a vjerojatno i zauvijek, ostati u rukavu.

Ostaje kao posebni problem prepostavka 4), tj. intelektualno–tehničke inovacije kao rješenje za ekološke probleme, koja i danas prevladava ne samo kod velike većine »prosječnih« ljudi, nego i kod velike većine istraživača. Ona je logična posljedica apriornog prihvaćanja cjelokupne masovne anticivilizacije i materijalne ekspanzije, kao nešto što je samo po sebi opravdano i razumljivo. Temelji se u općenitoj fetišizaciji intelektualnog istraživanja (»znanosti«) i tehnike, kao religija XIX. i XX. stoljeća, ali ovdje je dodatno potaknuta sve većom eskalacijom i povećanjem ekoloških problema. Takvo vjerovanje dodatno pothranjuju i industrijalci, koji su, nakon kratkog suprotstavljanja tehničkim intervencijama, vrlo brzo shvatili da im se pruža područje za nove investicije i zarade. Tako ispada da su zadovoljni svi osim rijetkih čudaka i radikalaca – političari dobijaju popularnost, proizvođači zaradu, a obični puk nadu i utjehu za (tobožnje) stvaranje sve čišće okoline. Simptomatično je da su skupovi na visokom nivou – Konferencija o zaštiti okoliša (Stockholm, 1972) i Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji (Helsinki, 1975) – tvrdili, već na početku eskalacije ekološke krize, da nema načelnog antagonizma između moderne industrijske privrede i zaštite »čovjekovog okoliša«. Istina je, dakako, sasvim suprotna, jer kako inače objasniti da je antiekološko djelovanje, koje je oduvijek postojalo kao nešto neophodno za čovjekov život, tek u zadnja dva stoljeća preraslo najprije u trajnu ekološku krizu, a zatim, zadnjih desetljeća, i u pravu ekološku katastrofu? Tada su se ljudi mogli zavaravati, kao što to mnogi i danas čine, da je jednostavno riječ o nepažnji i neznanju, tj. o nerazumijevanju povratne veze i utjecaja promijenjenog i uništavanog okoliša na

čovjeka. Također se moglo razumjeti, iako ne i opravdati, vjera da je rješenje u tehničkim inovacijama. Očito se radilo o zabludama i optimizmu bez pokrića, jer bi, u suprotnom, stanje do danas postalo znatno ili barem nešto bolje, nego 70-ih godina, a zapravo je znatno gore. Drugačije nije ni moglo biti, jer se nije željelo riješiti ranije navedene temeljne uzroke ekološke katastrofe: demografsku eksploziju, masovnu konzumentsku industriju i proizvodnju otrovnih elemenata i spojeva. Intelektualno-tehnička otkrića i inovacije mogla su, doduše, poboljšati stanje na određenom lokalnom ili regionalnom nivou (npr. pročišćavanje otpadnih voda, obnova života u nekim rijekama i jezerima, povećanje broja nekih »divljih« vrsta itd.), što se bombastično reklamira u masovnim medijima, ali i mnogim stručnim publikacijama, kao novi »trijumf znanosti i tehnike«, ali globalno stanje se stalno pogoršava. Tome tehničke inovacije posredno i doprinose, jer za svoj razvitak trebaju stalno rastuće količine iskoristive materije i energije, dakle i dodatno iscrpljivanje ionako iscrpljenog okoliša (uz dodatno iscrpljivanje poreznih obveznika, ali koji su sami za to krivi), a ujedno, rješavajući možda jedan problem, stvaraju jedan ili pet novih (npr. »doprinosa« filtera u tvorničkim dimnjacima stvaranju kiselih kiša ili zamjenu jednih insekticida drugim, tobože manje štetnih). Opredjeljenost za tehniku predstavlja jedan primjer borbe s posljedicama, koja je tipična za masovnu anticivilizaciju, od sve brojnije pravne regulacije, koja samo pojačava etatističke i totalitarne tendencije, do medicine, koja želi, kako je davno pokazao I. Illich, liječiti ljude od posljedica krivog života, uključujući i sve zatrovaniju okolinu, dodatno ih trujući svojim otrovima – kemikalijama (lijekovima). Stavljanje naglaska na tehničke inovacije neizbježna je posljedica fanatičnog inzistiranja na patogenom društvu i patogenom načinu života uz istovremeno nemogućnost daljnjeg zatvaranja očiju pred rastućom ekološkom katastrofom.

Ako je polazište ili temelj promatranja krivo, moraju biti krivi i velika većina zaključaka i predloženih rješenja. No, promjena polazišta znači bacanje sasvim novog svjetla na sve postojeće probleme i njihovom prilaženju iz bitno različite perspektive. Konkretno, nije isto postoji li više od šest milijardi ljudi s tendencijom daljnjeg povećanja, koji teže što većoj materijalnoj ekspanziji ili, kako osobno smatram da bi trebalo, ne više od pola milijarde ljudi u malim zajednicama, koji smisao života traže u duhovnim vrijednostima, a od okoline uzimaju ono što im treba za život i osnovni standard, uvijek pazeći, koliko je moguće s obzirom na ove egzistencijalne potrebe, na stabilnost ekološkog sustava i pravo svih vrsta i bića, kao vrijednosti, po sebi, na slobodan život. Takav život, orijentiran na duhovne vrijednosti, je i načelno, a ne »samo« ekološki, opravdan, jer je jedini način ostvarivanja (naravno, relativne i nesavršene) sreće, slobode, pravednosti i stvarne demokracije. To je, dakako, utopizam, ali opravdan, jer treba težiti onom što je opravdano, a ne što je »realno«, pošto se »realno« odnosi na ljude kakvi jesu i kakvi žele biti, dakle, bića bez ikakvih viših duhovnih vrijednosti. Uostalom, zar koncepcija neograničene materijalne ekspanzije, vezana za mit o beskonačnom progresu, nije bila (za veliku većinu ljudi još uvijek jest) utopizam *sui generis*, pretvarajući se na kraju u antiutopiju masovne anticivilizacije? Ostvarenje sreće i slobode jedan je od dva temeljna razloga negacije masovne anticivilizacije i *imperiuma humanuma*. Drugi je ostvarenje pravednosti u odnosu čovjeka prema drugim vrstama i pojedinačnim bićima. U sadašnjim okolnostima postoji stalno rastuća, posredna i neposredna, tiranija čovjeka nad svim drugim entitetima. Pojedine palijativne mjere, poput poticanja nataliteta pojedinih (dakako, simpatičnih!) vrsta ili spašavanja pojedinih, također simpatičnih, pojedinačnih bića (kitova) svjedoči o

nečistoj savjesti. Osnivanje nacionalnih parkova i rezervata donekle je također uvjetovano nečistom savjesti, ali predstavlja jedan vid rusozima, karakterističnog za čovjeka XX. stoljeća, koji živi u opustošenoj, degradiranoj i do neprepoznatljivosti promijenjenoj okolini. Parkovi i rezervati predstavljaju samo prividno, zbog svoje prostorne ograničenosti i stalnog čovjekovog nadzora ili turističkih posjeta, prirodna staništa, a neugodno podsjećaju na položaje Židova u srednjovjekovnim komunama. U pitanju su ostvarenja načela eko–getoizacije kada čovjek milostivo, kao »gospodar prirode«, dopušta, dakako iz svojih egoističnih potreba, postojanje takvih oaza. Nije, uostalom, jasno, kako se mogu dugoročno očuvati parkovi i rezervati, ako se ostala okolina sve više uništava, kao ni kakvog smisla ima spašavanje pojedinih vrsta ako se dnevno uništava nekoliko desetina (nesimpatičnih ili nepoznatih) vrsta, uglavnom u tropskim prašumama. Parkovi, rezervati, spašavanje pojedinih vrsta itd. predstavljaju različite oblike eko–paternalizma kao dominantne koncepcije u ekološkim i srodnim razmatranjima zadnjih 30–ak godina, ali sve više i u pravnoj regulaciji pojedinih zemalja. Ona predstavlja proširenje već znatno ranije prisutne koncepcije o neposrednoj »čovjekovoj okolini« na cijelu prirodu. Eko–paternalizam može se definirati kao nastojanje da se očuva *imperium humanum*, dakle dominantno mjesto čovjeka u prirodi, a istovremeno da se izbjegne njezino razaranje, odnosno da vladavina čovjeka dobije neki oblik prosvijećene eko–diktature. To je suvremena ekološka varijanta radikalnog industrijsko–tehničkog antropocentrizma masovne anticivilizacije. Proturječe je već sam pokušaj da se diktatura, dakle, nasilna vladavina, zasnije na etičkim principima. Eko–paternalizam želi uspostaviti starateljstvo čovjeka nad cjelokupnom prirodom, ali i trajno ga zadržati, tako da neljudski entiteti trajno zadrže status djece ili maloumnika. To je besmisleno, jer priroda je takva kakva treba biti za svoje djelovanje i nije joj potreban nikakav staratelj, koji bi težio proširenju načela infantilnosti, sada važećeg za kućne ljubimce, na sve ne–ljudske vrste. Eko–paternalizam želi zadržati sve bitne tekovine masovne anticivilizacije, a istovremeno ih upotrijebiti za zaštitu okoliša, što je potpuno nemoguće. Čovjek se upravo stalnim mijenjanjem, tj. razaranjem sve globalnijih dijelova eko–sustava uzdigao, u zadnjih dva–tri stoljeća, do položaja najmoćnije vrste na Zemlji, i odbacivanje sredstava te moći – intelektualnog istraživanja, tehnike i države – može jedino značiti odbacivanje cijele masovne anticivilizacije i, time, dominantnog položaja čovjeka. Pogotovo je proturječno željeti, što se posebno čini 80–ih i 90–ih godina XX. stoljeća, povezivati biocentrizam i eko–paternalizam, jer ovaj potonji znači zadržavanje čovjekove dominacije i time ostaje u okviru (tehničkog) antropocentrizma. Na to su opravdano upozorili pojedini eko–teolozi (Pozaić, 1991), ali nudeći, u zamjenu, povezivanje antropocentričke etike i eko–paternalizma, umjesto negacije i drugog. Eko–paternalizam kratkoročno se jedino može izražavati u takvim parcijalnim mjerama kao što su osnivanje parkova i rezervata i slično, a dugoročno ionako postaje neodrživ, kao i čitava u propast jureća masovna anticivilizacija. Privlačnost eko–paternalizma sastoji se u tome što, poput tehničkih inovacija, ne traži radikalni raskid s postojećim ustrojstvom i dominantnim načinom života, dakle, zadržava privid veće realnosti i privilegirano mjesto čovjeka u prirodi (osjećaj moći), a istovremeno ne zatvara oči pred ekološkom katastrofom i pruža (lažnu) nadu u njezino zaustavljanje. No, u svim njegovim proturječnostima i neodrživosti jasno se ogleda i daljnja neodrživost masovne anticivilizacije. Uz to, daleko da je eko–paternalizam postao dominantni stav u bilo kojoj zemlji, pošto uništavanje bio–diverziteta i čovjekova agresija na osnove života napreduje sve većom brzinom. Različite koncepcije eko–paternalizma znatno su prisutnije

u bogatijim zemljama, ne samo zbog veće zagađenosti, nego i zbog višeg standarda – eko–paternalizam, slično organskom ili nultom rastu, drugačije zvuči Francuzu ili Šveđaninu, nego Indijcu ili Kenijcu. Određeni oblici eko–paternalizma mogli bi, zajedno s konceptom moralno–pravnog ovlaštenja ne–ljudskih bića, imati opravdanje, ali tako da u drugačijem društvu, s malim brojem duhovno orijentiranih ljudi, koji bi se brinuli samo za svoju neposrednu okolinu, budu reducirani samo na malobrojna bića, koja su ljudima neophodna za vlastiti opstanak. Takav eko–paternalizam važio bi samo za mali dio prirode, neposrednu životnu okolinu malih ljudskih zajednica, a za sve ostalo trebao bi važiti Heideggerov stav »pustiti bivajuće biti« (*lassen Seiendes sein*).

Opravdan odnos ljudskog i ne–ljudskog zahtijeva posebnu raspravu, ali ovdje se mogu dati osnovne smjernice. Pitanje prava drugih vrsta, o čemu se često raspravlja zadnjih 20–ak godina, smatram akademskim, apstraktnim i krivim, ukoliko se ne promijeni sadašnji način života i društveno ustrojstvo. Ono, istina, može biti kratkoročno opravdano u smislu rezoniranja S. Castignone, tj. poboljšanja položaja ne–ljudskih vrsta, ali zapravo predstavlja varijantu eko–paternalizma, jer čovjek formalno »priznaje«, a zapravo »daje« prava drugim vrstama i trajno se, kao vječni staratelj, brine o njihovom poštivanju, zadržavajući ih trajno u stanju infantilnosti i nezrelosti. Bitan je, nadalje, slučaj interspecifičnog sukoba interesa ljudskog i neljudskog, koji je prilično zanemaren u suvremenoj animalističkoj i ekološkoj literaturi, kao da on ne postoji ili da je dovoljno postati vegetarijanac. Jasno je da je tu apsolutno zadovoljavajuće rješenje nemoguće, jer čovjek, kao i sva druga živa bića, mora uzimati materiju i energiju iz okoline, ali i, zbog nespecijaliziranosti, anti ekološki djelovati. Može se žaliti što je eko–sustav Zemlje tako organiziran, ali opet je ogromna razlika između sadašnjeg stanja u kojem su sukobi interesa nepomirljivi, jer čovjek uništava sve druge vrste, kopajući grob i samom sebi i alternativnog stanja malog broja duhovno orijentiranih ljudi. U drugom slučaju moguće je relativno zadovoljavajuće rješenje sukoba interesa s krajnjim ciljem očuvanja ekološke ravnoteže kako je to i uobičajeno u prirodi. Tako je, primjerice, plijenu u neposrednom interesu da pobjegne grabežljivcu i on tako djeluje, ali je u interesu njegove vrste da određen broj bude ulovljen i pojeden ako se želi izbjeći destabilizacija određenog biotopa. Neposredni antagonizam znači posrednu suradnju i ukidanje sukoba interesa na višem nivou u cilju očuvanja ekološke ravnoteže. Taj cilj treba, kao jedno od dva glavna načela ekološkog djelovanja (uz poštivanja svakog bića kao vrijednosti po sebi, čak, i pogotovo onda, ako ga moramo ubijati radi preživljavanja), poštivati i čovjek, ali to je nemoguće u okviru masovne anticivilizacije kao suštini anti ekološkog poretka. U sukob između različitih vrsta u »divljini« čovjek se ne treba miješati, ali niti to danas nije moguće ostvariti. Tako čovjek svojim razornim djelovanjem istrebljuje mnoge vrste ili ih znatno smanjuje, što pogoduje pretjeranom razmnožavanju drugih vrsta, koje čovjek opet nastoji smanjiti sredstvima (primjerice kemikalijama), kojima dodatno destabilizira eko–sustav i krug se zatvara, ali u pravcu stalnog pogoršanja stanja. Ili drugi primjer: dolazi do demografske eksplozije, potrebno je proizvoditi sve više hrane, to pogoduje širenju biljnih uši, štakora i drugih »štetočina«,⁶ njih se nastoji suzbiti otrovima na koje brzo postaju otporni, ali još se brže razmnožavaju, jer kemikalije ubijaju njihove prirodne

6 Jasno je da »štetočine« po sebi ne postoje, jer svaka vrsta ima neku korisnu ulogu u eko–sustavu, osim, izgleda, čovjeka, koji je jedina prava (i totalna) štetočina.

neprijatelje, proizvodnja hrane se smanjuje, raste glad itd. Slične su i druge proturječnosti, poput eutrofikacije tla u tzv. zelenoj revoluciji ili povećanje prinosa u genetičkom inženjeringu, koje nije samo etički neopravdano (svaka vrsta, poput čovjeka, ima pravo ostati što jest), nego može uspijevati samo u umjetnoj okolini, a predstavlja potencijalnu biološku bombu. U postojećim okolnostima, kada raste broj ljudi opčinjenih materijalnom ekspanzijom na svim područjima, nemoguće je izbjeći stalne sukobe interesa ljudskog i ne-ljudskog, ali kod čovjeka uglavnom se radi o neopravdanim interesima, tj. opravdanim samo sa stajališta masovne anticivilizacije i njezinih bazičnih vrijednosti. Drastično smanjenje broja ljudi i drugačiji (duhovni) način života automatski znači, uz sve ostale mnogobrojne ekološke prednosti, radikalno smanjivanje sukoba interesa ljudskog i ne-ljudskog.

Drastično smanjenje stanovništva i promjena načina života trebali bi biti dovoljni za globalno rješenje odnosa ljudskog i ne-ljudskog, posebno u zaustavljanju zoo-holokausta, tj. istrebljivanja desetina i stotina tisuća vrsta. No, pošto je diktatura čovjeka postala neograničena, potrebno se ukratko osvrnuti na značajnije slučajeve ljudske tiranije nad pojedinačnim ne-ljudskim bićima, uz napomenu da detaljniju razradu pripremam u posebnoj studiji. U prvom redu radi se o laboratorijskim eksperimentima na ne-ljudskim bićima, koje smatram potpuno neprihvatljivim i neopravdanim. Veći dio eksperimenata vezan je uz trivijalne stvari, što često priznaju i oni koji brane »važne« eksperimente, poput potvrđivanja ili odstupanja od nekih hipoteza donesених prije 40 godina također na temelju eksperimenata. Trivijalnost takvih eksperimenata tolika je da se uistinu mora posumnjati nisu li eksperimentatori sadisti, ne, dakako, u smislu psihopata i čudovišta (to nisu bili niti nacistički istraživači, koji su eksperimentirali na »polu-ljudima«), nego u smislu »normalnog« institucionalno prihvaćenog sadizma. To je sadizam, koji, kao izraz agresivnih i destruktivnih potreba, proizlazi iz besmislenog, trivijalnog i ispraznog načina života, dosade, usamljenosti i depersonalizacije karakterističnog za život čovjeka u megalopolisima. Eksperimenti vezani za potrebe vojne ili kozmetičarske industrije imaju smisla samo u postojećem besmislenom načinu života i nevaljanom društvu, tj. nastojanje da se poveća vojna moć ili fizičko isticanje. Preostaju uglavnom medicinski eksperimenti na koje se apologeti eksperimenata uglavnom pozivaju, tvrdeći da bez njih medicina ne može napredovati. Najprije se, dakako, treba upitati o opravdanosti samog postojanja (sadašnje) medicine kao grčevite borbe s posljedicama, trovanja ljudi kemikalijama, nastojanja da se ljudi poprave kako bi mogli i dalje funkcionirati u patogenom društvu, stavljanje naglaska na liječenje umjesto na zdrav način života itd. o čemu je I. Illich argumentirano pisao (*Medical Nemezis*). Najveći dio današnjih bolesti proizlaze iz krivog načina života ili su, kao AIDS, proširene krivim načinom života. Druge najčešće bolesti dio su normalnog biološkog starenja i propadanja organizma i, kao takve, normalan dio života. Neke bolesti, možda i AIDS među njima, možda su mjere ekološkog sustava usmjerene smanjenju broja ljudi, pojava uobičajena u prirodi, uz glad, kada se pretjerano razmnoži neka vrsta. Medicina, želi li biti dio zdravog života, ne treba se boriti protiv bilo koje od ove tri vrste bolesti, jer su one samo posljedice nečeg drugog, a što se ili može izmijeniti drugačijim životom ili, kao kod bolesti zbog starenja, treba prihvatiti kao biološku činjenicu. Shodno tome, ni eksperimenti, kojima se želi doći do lijekova protiv njih, nemaju smisla. Preostaju samo malobrojne bolesti, koje nisu vezane niti za jedan od navedena tri aspekta, a za njih se lako mogu naći zamjenske tehnike, ako je uopće potrebno boriti se medicinski protiv takvih marginal-

nosti, kao što su vodene kozice, gripa, prehlada itd. Također, tehnički je upitna smislenost eksperimenata na drugim bićima, čiji se organizam u većoj ili manjoj mjeri razlikuje od ljudskog. No, bez obzira na sve to etički je neopravdano vršiti eksperimente na drugim bićima, jer nije moguće dobiti njihov pristanak i jer se ne provode u njihovu korist. Iz tog razloga neopravdano je braniti eksperimente, koji bi se istovremeno mogli vršiti na slaboumnim osobama (Singer, 1998:69–75). Pošteno je i opravdano da se eksperimenti vrše isključivo na bićima za čiju su korist namijenjeni, dakle, ljudima, dakako, uz njihov dobrovoljni pristanak i upoznavanje sa svim mogućim posljedicama. Međutim, to je većim dijelom pseudo-problem, jer u drugačijem društvu ne bi bio potreban najveći dio eksperimenata niti na ljudima. Oni imaju važnost tek u neumnom društvu u kojem se ljudi grčevito bore s posljedicama vlastitog nevaljanog života, žrtvujući pri tom, zbog specističko-šovinističkih predrasuda i argumenta snage, bespomoćne pripadnike drugih vrsta. Potpuno ukidanje ZOO-vrtova i cirkusa razumije se po sebi, jer umni i moralni ljudi nemaju potrebe da druga bića zatvaraju ili dresiraju za vlastitu zabavu i bijeg od dosadnog i ispraznog života. Negacijom masovne anticivilizacije automatski otpadaju najčešći argumenti branitelja ZOO-vrtova po kojima su oni jedino sigurno mjesto preživljavanja mnogih vrsta i jedini način susreta ljudi s mnogim vrstama. Ukidanje sadašnjeg poretka jedini je sigurni način zaštite drugih vrste (tj. ukidanje zaštite u smislu eko-paternalizma), a u malim zajednicama čovjek bi bio, kao nekada, znatno bliže netaknutoj prirodi nego što je danas, živeći u carstvu betona, čelika i lima prenatrpanih nekropolisa. Onim bićima iz ZOO-vrtova, koja se u divljini ne bi mogle snaći, trebalo bi spriječiti razmnožavanje i hraniti ih do smrti, a zatim zauvijek ukinuti ZOO-vrtove kao ružan spomenik čovjekovog barbarstva, nasilja i terora nad životom. Za postojanje industrijskih farmi, tih pravih konc-logora za svinje, kokoši, krave i teladi, nije kriva mesna prehrana, kako misle vegetarijanci,⁷ jer su se ljudi odavno hranili, djelomično ili pretežno, mesom, a takve farme nisu ni postojale prije XX. stoljeća. Ukidanjem megalopolisa, drastičnim smanjenjem stanovnika i preorijentacijom života, uključujući i prestanak jurnjave za profitom (ovdje u agrobiznisu) industrijske farme gube svaku mogućnost postojanja.

Još početkom 70-ih godina bračni par Meadows i njihovi suradnici istaknuli su, u prvom izvještaju Rimskom klubu, neophodnost trenutnog započinjanja promjene u čovjekovom odnosu prema ne-ljudskim entitetima u pravcu onoga što su nazvali nulti rast. Upozorenja, kao i slična J. Forestera neposredno prije, te Mesarovica i Pestela neposredno kasnije, bila su, dakako, uzaludna, jer su se osnovne tendencije nastavile – sve veći broj stanovnika, koji jedini spas (u siromašnijim zemljama), odnosno smisao života (u bogatijim zemljama) nalazi u što većoj materijalnoj ekspanziji. Štoviše, ljudska agresija od tada se znatno povećala, posebno s aspekta rastućeg istrebljivanja drugih vrsta i agresijom na osnove života u obliku genetičkog inženjeringa. Usporedo

7 Ovdje se ne mogu detaljnije baviti pitanjem vegetarijanstva, ali treba reći da je ono primjer redukcionističke kritike, tj. ostvarenje njihovih zahtjeva mogli bi dovesti do ukidanja industrijskih farmi, koje su ionako posljedica socijalnih i demografskih promjena u XX. stoljeću, a ne jedenja mesa, i – ničega više. Svi ostali oblici čovjekove diktature nad drugim bićima i vrstama, kao i najrazličitiji oblici nemoralnosti, nesreće i patnje u međuljudskim odnosima, te cijela patogena masovna anticivilizacija ostaju, odnosno, ne mogu biti kritizirani s vegetarijanskih pozicija. Krive su, također, tvrdnje vegetarijanaca da čovjek ne treba ubijati da bi živio ne samo zbog ignoriranja biljnog života, nego i zbog drugih egzistencijalnih potreba. Pretežnost vegetarijanske ishrane ima, svakako, opravdanja u postojećim okolnostima ako čovjek, što je često slučaj, ne može doći do mesa, koje ne potječe s industrijske farme.

s pretvaranjem kriza u stalno stanje javljaju se koncepcije o novom (postindustrijskom, tehnotronskom, informatičkom, postmodernom itd.) društvu, kao pokušaji »ušminkavanja« postojećeg stanja i želje za odbacivanjem rastućih kriza i problema bez odbacivanja njihovog temelja i osnova masovne anticivilizacije. Osobno smatram da je prekasno za bilo kakvu značajniju promjenu, jer su preteške posljedice, koje je čovjek nanio ekološkom sustavu. Bilo bi potrebno barem 2–3 generacije za stvaranje novih zajednica i to pod uvjetom da ovog trena većina ljudi počne mijenjati svoj život za što nema nikakvih nagovještaja, a i tada bi još posljedice dosadašnjeg katastrofalnog djelovanja čovjeka odvele eko-sustav u preopterećenje i konačni kolaps. No, ne možemo znati je li nestanak čovjeka neizbježnost sve dok se to ne dogodi, pa se trebamo ponašati kao da još ipak ima vremena. Uz to, svaka pozitivna promjena bilo kojeg individualnog ljudskog života znači manje patnje za mnoga ne-ljudska bića. Tek takav, drugačiji i opozicijski život, moralno dopušta radikalnu kritiku postojećeg sustava i afirmaciju Kantovog kategoričkog imperativa, tj. da maksima moje volje može važiti kao nešto općevaljano i nužno za sva (potencijalno) umna bića. Suprotnu alternativu, tj. nastavak sadašnjeg djelovanja i propast čovjeka, ne treba, koliko god je besmislena i neopravdana, doživljavati u konačnici kao katastrofu. Istinska katastrofa je nasilje, koje čovjek nanosi drugim vrstama i cjelokupnom životu na Zemlji i možda konačni dokaz da čovjek nije niti zaslužio postojati.

LITERATURA

- Bacon, F. (1839–1840). *Novum organum*. Lipsiae.
- Bacon, F. (1986). *Advancement of Learning; New Atlantis*. Chicago: Ch. U. P.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Bookchin, M. (1990). *The Philosophy of Social Ecology*. Montreal: Black Rose Books.
- Capra, F. (1986). *Vrijeme preokreta*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1989). *Socijalna ekologija*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1994). *Napredak i opstanak. Moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo; Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Commoner, B. (1972). *The Closing Circle: Man, Nature and Technology*. New York: Knopf.
- Čaldarović, O. (1995). *Socijalna teorija i hazardni život. Rizici i suvremeno društvo*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo; Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Ferry, L. (1992). *Le nouvel ordre ecologique. L' arbre, l' animal et l' homme*. Pariz: Revland Graset.
- Goldsmith E. (1990). *Termodinamika i ekodinamika*. Treći program Hrvatskog radija 30:147–163, Zagreb.
- Gorz, A. (1978). *Ekologie et politique*. Paris: Editions du Seuil.
- Gruhl, H. (1985). *Jedna planeta je opljačkana*. Beograd: Prosveta.
- Harich, W. (1975). *Kommunismus ohne Wachstum? Babeuf oder der »Club of Rome«*. Reinbek: Rowohlt Verlag.

- Ihvanu–s–safa (1991). **Rasprava čovjeka sa životinjama**. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.
- Jonas, H. (1990). **Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju**. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kalanj R. (1994). **Moderno društvo i izazovi razvoja**. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo; Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Kirn, A. (1992). Od antropocentrične k ekocentričnoj etici. **Socijalna ekologija**, 1(3):271–286.
- Lorenz K. (1974). **Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit**. München: Piper.
- Lovelock, J. (1999). **Taj živi planet Geja: biografija naše Zemlje**. Zagreb: Izvori.
- Lübbe, H. – Ströker, E. (1990). **Ekološki problemi u kulturalnoj mijeni**. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Meyer–Abich, K. M. (1984). **Wege zum Frieden mit der Natur. Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik**. München/Wien: Carl Hanser Verlag.
- Mumford, L. (1986). **Mit o mašini 1–2**. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Pozaić, V. (1991). Ekologija i teologija. U: V. Pozaić, **Ekologija. Znanstveno–etičko–teološki upiti i obzori**. Zagreb: Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove, 87–100.
- Regan, T. (1983). **The Case for Animal Rights**. Berkeley: University of California Press.
- Rifkin, J. (1986). **Posustajanje budućnosti**. Zagreb: Naprijed.
- Scharnagl, W. (1976). **Ugrožena zemlja. Pretnja čovečanstvu ili nove mogućnosti**. Beograd: Izdavački centar ZIK.
- Schumacher E. F. (1975). **Small is Beautiful**. New York: Harper and Row.
- Singer P. (1998). **Oslobođenje životinja**. Zagreb: Ibis grafika.
- Stone, C. (1974). **Should Trees Have Standing? – Towards Legal Rights for Natural Objects**. Los Altos: William Kaufmann.
- Supek, R. (1989). **Ova jedina Zemlja**. Zagreb: Globus.
- Taylor, P. (1986). **Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics**. Princeton: Princeton University Press.
- Visković, N. (1996). **Životinja i čovjek**. Split: Književni krug.
- Weizsäcker, E. U. (1994). **Earth Politics**. London/New Jersey: Zed Books Ltd.

FROM FOOD GATHERING TO IMPERIUM HUMANUM. ENVIRONMENTAL FACETS OF THE RISE AND FALL OF THE HUMAN SPECIES

Tomislav Markus

Croatian Institute of History, Zagreb

Summary

Giving basic outlines, the author analyses the relation of the human species to its environment, from the period of primitive societies to the present time. He points out that man, as the only non-specialised animal, is forced to behave and act anti-environmentally, i.e. to transform the natural environment. This natural environment has had local or regional features until the modern era. During the 19th century, considerable degradation and pollution of the environment within European industrialized countries and North America took place. This tendency has become significantly more intense in the whole world, because of the population explosion, industry of mass consumerism in rich countries, and especially because of the production of various chemicals, radioactive isotopes and, during the last decades, the accelerated extermination of numerous species and the aggression, in the form of genetic engineering, on the very basis of the life itself. Predominant solutions – technical innovations, eco-paternalism, saving particular species etc. – have not been justified, because they stand in favour of mass anti-civilisation, and have not been realistic either, because they could not last for a longer period. The continuance of this activity leads to a definite disaster, and the only solution is, if there is enough time for it to be realised, a drastic population decrease and rejection of a wrong-directed way of life that has features of technicism and consumerism, and the acceptance of spiritual values – non-specialised education and way of thinking, ethical and esthetical values.

Key words: anti-environmental activity, eco-paternalism, Imperium Humanum, human dictatorship, material expansion, mass anti-civilisation

VON DER FRUCHTSAMMLUNG BIS ZUM IMPERIUM HUMANUM. ÖKOLOGISCHE ASPEKTE DES AUFSTIEGES UND NIEDERGANGES DER MENSCHLICHEN ART

Tomislav Markus

Kroatisches Institut für Geschichte, Zagreb

Zusammenfassung

Der Verfasser analysiert in Grundzügen das Verhältnis der menschlicher Art zur Umwelt von der primitiven Gesellschaften bis auf den heutigen Tag. Er hebt hervor, dass Mensch, als einziges unspezialisiertes Tier, zum antiökologischen Handeln, das heißt zur Verwandlung der natürlichen Umgebung, gezwungen ist. Doch bis zum modernen Zeitalter hatte diese Verwandlung nur einen lokalen oder regionalen Charakter. Im Laufe der 19. Jahrhunderts es kam zur beträchtlicheren Vernichtung und Verunreinigung der Umwelt in den industriellen Ländern Europas und Nordamerikas. Diese Tendenz wird im 20. Jahrhundert noch stärker auf der Weltebene. Die Gründe dafür sind: die demographische Explosion, die massenhafte Konsumindustrie in reichen Ländern, und besonders die Herstellung der Chemikalien, der radioaktiven Isotope, und in letzten Jahrzehnten, die beschleunigte Ausrottung unzählbarer Arten und die Aggression, in Form der Gentechnologie, gegenüber den Lebensgrundlagen selbst. Die vorherrschende Lösungsversuche – technische Neuerungen, Öko-paternalismus, Rettung einzelner Arten usw. – sind weder berechtigt, weil sie die massenhafte Antizivilisation verteidigen, noch real, weil sie langfristig nicht haltbar sind. Die Fortsetzung solcher Tätigkeit führt zum sicheren Verfall und die einzige Lösung ist, wenn es dazu noch überhaupt Zeit gibt, eine drastische Minderung der menschlichen Population, der Abwurf der falschen, durch Konsum und Technik bedingten Lebensweise, und die Annahme geistiger Werte – der unspezialistischen Ausbildung und Reflexion, sowie der ethischen und ästhetischen Werte.

Grundaussdrücke: antiökologisches Handeln, Öko-paternalismus, imperium humanum, menschliche Diktatur, materielle Expansion, massenhafte Antizivilisation